

348sk16

शुकनासोपदेशः - यौवनस्वभावः

प्रस्तावना

अस्मिन् पाठे शुकनासोपदेशस्य 'एवं समतिक्रामत्सु' इत्यतः आरभ्य 'तन्द्राप्रदा लक्ष्मीः' इत्यन्तः अंशः वर्ण्यते। अत्र शुकनासः चन्द्रापीडम् उपदेष्टुमारभते। स यौवनस्य विकारः, सम्पदः अहङ्कारः इत्यादीन् बहून् विषयान् चन्द्रापीडं प्रति उपदिशति। स भागः अत्राध आलोच्यते -

उद्देश्यानि

अमुम् पाठं पठित्वा भवान् -

- बाणभट्टस्य गद्यकाव्यरचनाशैलीं जानीयात्।
- चन्द्रापीडराज्याभिषेकवृत्तान्तं जानीयात्।
- यौवनस्य प्रभावं लक्ष्मीमदम् अनर्थपरम्परां च जानीयात्।
- सज्जनस्य दुर्जनस्य च व्यवहारं जानीयात्।
- अत्र पाठे स्थितानां पदानाम् अन्वयार्थं जानीयात्।
- दीर्घाणां पदानां समासान् बोद्धुं समर्थः भवेत्।

१६.१) साम्प्रतं मूलपाठम् अवगच्छाम–१

एवं समतिक्रामत्सु दिवसेषु राजा चन्द्रापीडस्य यौवराज्याभिषेकं चिकीर्षुः प्रतीहारानुपकरणसम्भारसङ्ग्रहार्थमादिदेश। समुपस्थितयौवराज्याभिषेकञ्च तं कदाचिद्दर्शनार्थमागतमारूढविनयमपि विनीततरमिच्छन् कर्तुं शुकनासः सविस्तरमुवाच।

व्याख्यानम् -

एवं पूर्वोक्तविधिना पूर्वोक्तविधया दिवसेषु दिनेषु समतिक्रामत्सु समतिक्रान्तेषु गच्छत्सु व्यतीतेषु राजा नृपः तारापीडः चन्द्रापीडस्य आत्मजस्य स्वपुत्रस्य यौवराज्याभिषेकं यौवराज्ये युवराजकर्मणि अभिषेकम् अभिषेचनं युवराजपदप्रतिष्ठां वा चिकीर्षुः कर्तुमिच्छुः प्रतीहारान् द्वारपालान् उपकरणसंभारसंग्रहार्थम् उपकरणम् अभिषेकसामग्री तस्य यः सम्भारः समूहः तस्य संग्रहार्थं सञ्चयार्थम् आदिदेश आज्ञापयामास आज्ञां दत्तवान्।

समुपस्थितयौवराज्याभिषेकं समुपस्थितः सम्प्राप्तः विद्यमानः यौवराज्याभिषेकः यौवराज्यस्य युवराजकर्मणः अभिषेकः अभिषेचनं युवराजपदप्रतिष्ठा यस्य तादृशं तं चन्द्रापीडं कदाचित् जातुचित् कस्मिंश्चित् समये दर्शनार्थम् अवलोकनार्थम् आगतम् आयातम् आरूढविनयं सञ्जातविनयम् अपि विनीततरम् अतिशयेन विनयिनम् इच्छन् वाञ्छन् अभिलषन् शुकनासः प्रधानामात्यः सविस्तरं सव्यासम् उवाच जगाद।

सरलार्थः -

इत्थं समुचिते काले समागते राजा तारापीडः स्वपुत्रस्य चन्द्रापीडस्य युवराजपदप्रतिष्ठां कर्तुम् इष्टवान्। अतः अभिषेकस्य सामग्रीसंग्रहणाय सेवकान् स आदिष्टवान्। यौवराज्याभिषेककात्पूर्वं शुकनासं द्रष्टुम् चन्द्रापीडः गतवान्। तदा शुकनासः चन्द्रापीडः अतीव विनयसम्पन्नः इति दृष्ट्वा इतोऽपि तस्य विनयवर्धनाय विस्तरेण उक्तवान्।

व्याकरणविमर्शः -

क) समासः

१. यौवराज्याभिषेकम्- यौवराज्यस्य अभिषेकः यौवराज्याभिषेकः, तम् इति षष्ठीतत्पुरुषसमासः।

२. समुपस्थितयौवराज्याभिषेकम् - यौवराज्यस्य अभिषेकः यौवराज्याभिषेकः इति षष्ठीतत्पुरुषसमासः। समुपस्थितः यौवराज्याभिषेकः यस्य स समुपस्थितयौवराज्याभिषेकः, तं समुपस्थितयौवराज्याभिषेकम् इति बहुव्रीहिसमासः।

३. आरूढविनयम् - आरूढः विनयः यम् स आरूढविनयः, तमिति बहुव्रीहिसमासः।

ख) सन्धिविच्छेदः

समुपस्थितयौवराज्याभिषेकञ्च - समुपस्थितयौवराज्याभिषेकम् च।

कोशः -

१. "राजा राट् पार्थिवक्ष्माभृन्नृपभूपमहीक्षितः।" इत्यमरवचनात् राजन्-शब्दस्य राट्, पार्थिवः, क्ष्माभृत्, नृपः, भूपः, महीक्षित् इत्येते पर्यायाः।

२. "प्रतीहारो द्वारपालद्वास्थद्वास्थितदर्शकाः।" इत्यमरवचनात् प्रतीहारशब्दस्य द्वारपालः, द्वास्थः, द्वास्थितः, दर्शकः इत्येते पर्यायाः। को नाम प्रतीहार इति चाणक्यसंग्रहे -

"इङ्गिताकारतत्त्वज्ञो बलवान् प्रियदर्शनः।

अप्रमादी सदा दक्षः प्रतीहारः स उच्यते।।" इति।

पाठगतप्रश्नाः- १

१. चन्द्रापीडः कस्य पुत्रः?

२. कः कस्य यौवराज्याभिषेकं चिकीर्षुः आसीत्?

३. राजा उपकरणसंग्रहार्थं कान् आदिष्टवान्?

४. चन्द्रापीडः कदा आगतवान्?

५. तारापीडस्य प्रधानमन्त्रिणः नाम किमासीत्?

६. शुकनासः किमर्थम् उपदेशं दत्तवान्?

७. कादम्बरी कथा उत आख्यायिका?

१६.२) साम्प्रतं मूलपाठम् अवगच्छाम - २

"तात, चन्द्रापीड, विदितवेदितव्यस्य अधीतसर्वशास्त्रस्य ते नाल्पमप्युपदेष्टव्यमस्ति। केवलञ्च निसर्गत एव अभानुभेद्यमरत्नालोकोच्छेद्यम् अप्रदीपप्रभापनेयमतिगहनं तमो यौवनप्रभवम्। अपरिणमोपशमो दारुणो लक्ष्मीमदः।कष्टमनञ्जनवर्त्तिसाध्यमपरम् ऐश्वर्यतिमिरान्धत्वम्। अशिशिरोपचारहार्योऽतितीव्रो दर्पदाहज्वरोष्मा। सततममूलमन्त्रगम्यो विषमो विषयविषास्वादमोहः। नित्यमस्नानशौचवध्यो बलवान् रागमलावलेपः। अजस्रमक्षपावसानप्रबोधा घोरा च राज्यसुखसन्निपातनिद्रा भवतीति, इत्यतः विस्तरेणाभिधीयसे।

व्याख्यानम् -

तात वत्स! पुत्र! चन्द्रापीड! विदितवेदितव्यस्य विदितं ज्ञातं वेदितव्यं ज्ञातव्यं समस्तो ज्ञातव्यविषयो येन तस्य तादृशस्य, अधीतसर्वशास्त्रस्य अधीतानि पठितानि सर्वशास्त्राणि वेदादिसकलशास्त्राणि येन तस्य तादृशस्य, ते तव, अल्पं स्तोकम् अपि उपदेष्टव्यम् उपदेष्टुं योग्यं वक्तव्यं शास्त्रतत्त्वमिति शेषः न अस्ति नो विद्यते।

तर्हि उपदेशस्य आरम्भः किमर्थः इति प्रश्न उदेति। तदा कथयति - केवलञ्च इति। केवलञ्च किञ्च उपदेष्टव्यत्वाभावेऽपि उपदेशप्रयोजनमुपपादयति निसर्गतः स्वभावतः एव यौवनप्रभवं यौवनं प्रभवः यस्य तत् यौवनप्रभवं तारुण्योत्पन्नं, तमः अन्धकारम् अतिदुर्दमनीयम्, अभानुभेद्यम् न भानुना सूर्येण भेद्यम् उच्छेद्यम्, अरत्नालोकच्छेद्यं न रत्नानां मणीनाम् आलोकेन प्रकाशेन कान्त्या उच्छेद्यम् उच्छेत्तुं योग्यं छेद्यं विनाशयितुं शक्यम्, अप्रदीपप्रभापनेयं प्रदीपप्रभया प्रदीपप्रकाशेन अपि न अपनेयम् अपनेतुम् अशक्यम् इति भावः। अत एव - अतिगहनं दुःखहेतुत्वाद् अतिशयदुःखस्वरूपमिति भावः।

लक्ष्मीमदः लक्ष्म्याः धनसम्पदः मदः उन्मत्तता धनमत्तता, अपरिणामोपशमः अविद्यमानः परिणामे वयःपरिणतौ अन्तिमावस्थायाम् उपशमः निवृत्तिः यस्य सः तादृशः। अर्थात् मादकपदार्थसेवनजनिता मत्तता तु औषधादिना कालपरिणतौ च निवर्तते परं लक्ष्मीमदः कथमपि न निवर्तत इति भावः। तथा च तारुण्यमदस्य वयःपरिणामेऽपगमो भवति, सुरापानोत्पन्नमदश्च चान्यसमये स्वयमेव निवर्तते। किन्तु धनसम्पत्तिमदः जीवनान्तं यावत् तिष्ठति अत इतरमदापेक्षया अयं भिन्नः अपरिणामोपशमः। अत एव दारुणः भीषणः।

कष्टमनञ्जनवर्त्तिसाध्यमपरम् ऐश्वर्यतिमिरान्धत्वम्। अपरं प्रसिद्धात् अन्धत्वरोगाद् भिन्नम्, ऐश्वर्यतिमिरान्धत्वम् ऐश्वर्यं सम्पद् एव तिमिरं तिमिरसंज्ञकः नयनरोगः ऐश्वर्यतिमिरः, तेन अन्धत्वं दर्शनराहित्यम् दर्शनशून्यत्वम् इति भावः। अनञ्जनवर्तिसाध्यं न अञ्जनवर्त्या चन्द्रोदयाद्यञ्जनवर्त्या विडालादिवसाकज्जलदशया, नेत्रौषधोविशेषेण साध्यं निवारणीयं विद्यते। अतः कष्टं दुःखस्वरूपम्। तिमिराख्यनयनरोगस्तु अञ्जनवर्त्या उपशाम्यति। अत एव कष्टं नितान्तक्लेशकरं भवति। तिमिरव्याधिना उत्पन्नं दृष्टिराहित्यम् अञ्जनवर्त्यादिना प्रतिकर्तुं योग्यं, किन्तु सदसद्विवेकशून्यत्वरूपधनसम्पत्तितिमिरान्धत्वं केनापि प्रकारेण प्रतिकर्तुं न योग्यमिति द्वयोः महद् वैषम्यम् अस्ति इत्याशायः। यथाष्टाङ्गहृदये -

"रसेन्द्रभुजगौ तुल्यौ तयोस्तुल्यमथाञ्जनम्।
ईषत्कर्पूरसंयुक्तमञ्जनं तिमिरापहम्।।" इति।

दर्पदारज्वरोष्मा दर्पः सम्पत्त्यहंकारः अभिमान एव दाहज्वरः तीव्रतापः तस्य ऊष्मा उष्णत्वम् अशिशिरोपचारहार्यः न शिशिरैः शीतलैः उपचारैः स्रक्चन्दनादिभिः पदार्थैः व्यापारैः वा हार्यः परिहर्तुं योग्य इति तादृशः। अत एव अतितीव्र अतितीक्ष्णः। अन्यविधः ज्वरस्तु शीतलोपचारैः निवारणयोग्यो भवति परन्तु दर्पदाहज्वरोष्मा न तथेति तात्पर्यम्।

विसिन्वति बध्नाति विषयिणमनुबध्नतीति विषयाः स्रक्चन्दनवनितादयः पदार्थाः। ते एव अनर्थहेतुत्वाद् विषाणि गरलानि, तेषां य आस्वादः सम्भोगः उपभोगः तेन यः मोहः मूर्च्छा स विषयविषास्वादमोहः स्रक्चन्दनादिगरलसम्भोगमूर्च्छा सततं निरन्तरम् अमूलमन्त्रगम्यः न मूलैः औषधमूलैः मन्त्रैः विषविनाशकमन्त्रैः गम्यः साध्यः निवर्तयितुं शक्य इति सः तादृशः विषमः अतीव तीव्रः कठिनः निवारयितुम् अशक्यः।

रागमलावलेपः रागः विषयस्याभिलाषः, स एव मलः पङ्कः, तस्य अवलेपः अवलेपनम् अस्नानशौचवध्यः न स्नानेन मज्जनेन शौचेन शुचिक्रियया च वध्यः विनाश्यः, परिहार्य इति भावः। स नित्यं बलवान् नितान्तः शक्तिशाली। अन्यः अवलेपः स्नानादिना अपनेतुं शक्यते, अयं रागमलावलेपः स्नानादिना न अपनेतुं शक्यः।

अजस्रमक्षपावसानप्रबोधा घोरा च राज्यसुखसन्निपातनिद्रा भवतीति, इत्यतः विस्तरेणाभिधीयसे। राज्यसुखसन्निपातनिद्रा राज्यसुखं राष्ट्रशासनस्य आनन्दः एव संनिपातनिद्रा सुषुप्तिरूपा। अक्षपावसानप्रबोधा न क्षपाऽवसाने रात्र्यन्ते प्रबोधः जागरणं यस्यां सा तादृशी। अन्यस्या निद्रायाः निशान्ते जागरणं भवति परन्तु राज्यसुखसंनिपातनिद्रायास्तु प्रबोधो न भवति। अत इयं निद्रा अजस्रं निरन्तरं घोरा भीषणा भवति। इति एवं विस्तरेण व्यासरूपेण अभिधीयसे कथ्यसे। त्वयि सम्भाव्यमानानां तारुण्योत्पन्नाज्ञानादीनां निवृत्त्यर्थमिति योज्यम्।

सरलार्थः -

शुकनासः चन्द्रापीडं प्रति कथयति यत् सर्वाणि शास्त्राणि चन्द्रापीडः अधीतवनान्, अतः तस्मै उपदेष्टव्यं किमपि नास्ति। परन्तु यौवनदशायां स्वभावतः एव यत् तमः उत्पद्यते, तत् सूर्येण न विनाशयितुं शक्यते। मणेः आलोकः अपि तत् न उच्छेत्तुं समर्थः। प्रदीपप्रभापि तत् न दूरीकर्तुं समर्था। एतत् तमः अतिगहनम् अतिशयदुःखस्वरूपम्। धनसम्पत्तिमदः हि उपशमनयोग्यो नास्ति। मादकपदार्थसेवनजनिता मत्तता तु औषधादिना कालपरिणतौ च निवर्तते परं लक्ष्मीमदः कथमपि न निवर्तत। ऐश्वर्येण यद् अन्धत्वम् आयाति तस्य निवारणं सुदुष्करम्। धनस्य अभिमानाद् जाता या उष्णता तस्या उपशमः चन्दनलेपनादिभिः न भवति। सा हि उष्णता अस्ति अतितीव्रा। स्रक्चन्दनवनितादिभिः विषयसम्भोगैः यो मोहः उत्पद्यते, तस्यापि मोहस्य केनापि औषधमूल्येण विनाशकमन्त्रेण वा न उपशमः भवति। तस्मात् स मोहः अपि भयङ्करः। विषयासक्तिरूपमलस्य अवलेपः गुरुतरः स शुचिक्रियया अपि दूरीकर्तुं न शक्यते। किञ्च राज्यसुखस्य यः अनुभवः सा महती निद्रा। अन्या निद्रा रात्र्यवसाने अपगता भवति, किन्तु सा निद्रा न सारल्येन अपगच्छति। एवम्प्रकारेण राज्यसुखस्य लक्ष्मीमदस्य यौवनमदस्य च वर्णनं शुकनासेन कृतम्। यथा एतेषु दोषेषु चन्द्रापीडस्य रुचिर्न स्याद् अतः शुकनासः विस्तरेण एतेषां विषये वर्णयन्नस्ति।

व्याकरणविमर्शः -

क) समासः -

१. विदितवेदितव्यस्य – विदितं वेदितव्यं येन स इति बहुव्रीहिसमासः, तस्य विदितवेदितव्यस्य।

२. अधीतसर्वशास्त्रस्य – अधीतानि सर्वशास्त्राणि येन स इति बहुव्रीहिसमासः, तस्य अधीतसर्वशास्त्रस्य।

३. अभानुभेद्यम् - भानुना भेद्यं भानुभेद्यम् इति तृतीयातत्पुरुषः। न भानुभेद्यम् अभानुभेद्यम् इति नञ्तत्पुरुषसमासः।

४. अरत्नालोकोच्छेद्यम् - रत्नानाम् आलोकः रत्नालोकः इति षष्ठीतत्पुरुषसमासः। रत्नालोकेन उच्छेद्यं रत्नालोकोच्छेद्यम् इति तृतीयातत्पुरुषसमासः। न रत्नालोकोच्छेद्यम् अरत्नालोकोच्छेद्यम् इति नञ्तत्पुरुषसमासः

५. अप्रदीपप्रभापनेयम् - प्रदीपस्य प्रभा प्रदीपप्रभा इति षष्ठीतत्पुरुषः। प्रदीपप्रभया अपनेयं प्रदीपप्रभापनेयम् इति तृतीयातत्पुरुषः। न प्रदीपप्रभापनेयम् अप्रदीपप्रभापनेयम् इति नञ्तत्पुरुषः।

६. अक्षपावसानप्रबोधा - क्षपायाः अवसानं क्षपावसानम् इति षष्ठीतत्पुरुषः। नास्ति क्षपावसाने प्रबोधः यस्यां सा अक्षपावसानप्रबोधा इति बहुव्रीहिसमासः।

ख) सन्धिविच्छेदः -

१. नाल्पमप्युपदेष्टव्यम् - न अल्पमपि उपदेष्टव्यम्।

२. एवाभानुभेद्यम्- एव अभानुभेद्यम्।

३. अशिशिरोपचारहार्योऽतितीव्रः - अशिशिरोपचारहार्यः अतितीव्रः।

अलङ्कारविमर्शः

१. तात इत्यादिवाक्ये काव्यलिङ्गम् अलङ्कारः। अत्र उपदेष्टव्यत्वाभावं प्रति विदितवेदितव्यस्य अधीतसर्वशास्त्रस्य इति पदद्वयस्य अर्थस्य हेतोः वर्णनात् काव्यलिङ्गम्। तथाहि तल्लक्षणं दर्पणे - "हेतोर्वाक्यपदार्थत्वे काव्यलिङ्गं निगद्यते" इति।

२. केवलञ्च इत्यादिवाक्ये अतिशयोक्तिः, समुच्चयः, काव्यलिङ्गम् इत्यलङ्कारत्रयस्य अङ्गाङ्गिभावेन सत्त्वात्सङ्करालङ्कारः। तल्लक्षणं दर्पणे-

"अङ्गाङ्गित्वेऽलङ्कृतीनां तद्वदेकाश्रयस्थितौ।

सन्दिग्धत्वे च भवति सङ्करस्त्रिविधः पुनः।।" इति।

कोशः

१. "तातशब्दं प्रयुञ्जन्ति पूज्ये पितरि चात्मजे।" इति नारदवचनात् तातशब्दस्य पूज्यार्थे जनकार्थे पुत्रार्थे च प्रयोगो भवति।

२. "गहनं वनदुःखयोः। गह्वरं कलिले चाऽपि" इति विश्वकोषात् गहनशब्दस्य वनार्थे दुःखार्थे च प्रयोगो भवति।

पाठगतप्रश्नाः- २

८. किमर्थं चन्द्रापीडः उपदेष्टव्यः नास्ति?

९. यौवनदशायाम् उत्पन्नं तमः कीदृशम् अस्ति?

१०. धनेन उत्पन्नः नेत्ररोगः कीदृशः?

११. धनस्य अभिमानरूपात् जाता उष्णता कीदृशी?

१२. स्रगादीनां विषयसम्भोगजातः मोहः कीदृशः?

१३. अरत्नालोकोच्छेद्यम् इत्यस्य विग्रहवाक्यं समासनाम च लिखत।

१४. नाल्पमप्युपदेष्टव्यम् इत्यस्य सन्धिविच्छेदः कार्यः।

१६.३) साम्प्रतं मूलपाठम् अवगच्छाम - ३

गर्भेश्वरत्वमभिनवयौवनत्वमप्रतिमरूपत्वममानुषशक्तित्वञ्चेति महतीयं खलु अनर्थपरम्परा सर्वा। अविनयानामेकैकम् अप्येषामायतनम्, किमुत समवायः। यौवनारम्भे च प्रायः शास्त्रजलप्रक्षालननिर्म्मलापि कालुष्यमुपयाति बुद्धिः। अनुज्झितधवलतापि सरागैव भवति यूनां दृष्टिः। अपहरति च वात्येव शुष्कपत्रम् समुद्भूतरजोभ्रान्तिरतिदूरम् आत्मेच्छया यौवनसमये पुरुषं प्रकृतिः। इन्द्रियहरिणहारिणी च सततमतिदुरन्तेयम् उपभोगमृगतृष्णिका

नवयौवनकषायितात्मनश्च सलिलानीव तान्येव विषयस्वरूपाण्यास्वाद्यमानानि मधुरतराण्यापतन्ति मनसः। नाशयति च दिङ्मोह इवोन्मार्गप्रवर्त्तकः पुरुषमत्यासङ्गो विषयेषु।

व्याख्यानम् -

गर्भेश्वरत्वं गर्भाद् शैशवाद् आरभ्य ईश्वरत्वं धनशालित्वं प्रभुत्वम्, अभिनवयौवनत्वम् अभिनवं नूतनं यौवनं तारुण्यं यस्य स अभिनवयौवनः नूतनतरुणः तस्य भावः नूतनतारुण्यम्, अप्रतिमरूपत्वं अप्रतिमं निरुपमं रूपं सौन्दर्यः यस्य सः अप्रतिमरूपः निरुपमसौन्दर्यः तस्य भावः निरुपमसौन्दर्यत्वम् , अमानुषशक्तिम् अमानुषी अमानवी शक्तिः अलौकिकशक्तिः वा शारीरिकसामर्थ्यं यस्य तस्य भावः अमानुषशक्तित्वम् अमानवसामर्थ्यम् अलौकिकशक्तिसम्पन्नत्वमिति भावः। इयं वर्ण्यमाना महती दुरपनेयत्वाद् गरीयसी अनर्थपरम्परा अनिष्टपरम्परा सर्वा समस्ता। यथोक्तं विष्णुशर्मारचिते हितोपदेशे-

"यौवनं धनसम्पत्तिः प्रभुत्वमविवेकिता।

एकैकमप्यनर्थाय किमु यत्र चतुष्टयम्।।" इति।

एषां सम्प्रति वर्णितानां गर्भेश्वरत्वादीनां मध्ये एकैकम् अपि प्रत्येकम् अपि अविनयानां दुश्चेष्टानाम् आयतनं स्थानम्, समवायः एषां समूहः अस्ति चेत् किमुत किं वक्तव्यम्।

योवनारम्भे तारुण्यारम्भे शास्त्रजलप्रक्षालननिर्म्मला शास्त्रम् आन्वीक्षिक्यादिविद्या एव जलं सलिलं तेन प्रक्षालनं धावनं शास्त्रजलप्रक्षालनम् आन्वीक्षिक्यादिविद्यासलिलधावनं, तेन निर्मला स्वच्छा अपि बुद्धिः मतिः प्रायः बहुशः कालुष्यम् कलुषभावम् उपयाति प्राप्नोति।

अनुज्झितधवलता अनुज्झिता अत्यक्ता धवलता शुक्लता यया सा तादृशी अपि यूनां तरुणानां दृष्टिः दृक् अवलोकनं सरागा रागेण सहिता सौन्दर्यादौ अनुरागसहिता एव भवति।

यौवनसमये तारुण्यकाले समुद्भूतरजोभ्रान्तिः समुद्भूता समुत्पन्ना रजसा रजोगुणेन भ्रान्तिः भ्रमणं यस्यां तादृशी समुद्भूतरजोभ्रान्तिः वात्या बालकलिका इव प्रकृतिः स्वभावः आत्मेच्छया स्वेच्छया पुरुषं मनुष्यम् अतिदूरम् अतिशयविप्रकृष्टं अपहरति नयति।

इन्द्रियाणि हृषीकाणि एव हरिणाः मृगाः तान् हरति आकर्षति इति इन्द्रियहरिणहारिणी इयं सन्निकृष्टस्था, उपभोगमृगतृष्णिका उपभोगः रमण्यादिभोगाभिलाषा सा एव मृगतृष्णिका मरीचिका, सततम् सर्वदा अतिदुरन्ता अत्यन्तदुष्परिणामा च। हरिणानां रविकिरणोत्तप्तवालुकासु जलबुद्ध्या धावनेन इव पुरुषाणामपि विषयोपभोगतृष्णया दुष्परिणामो भवतीति भावः। नवयौवनकषायितात्मनः नवयौवनेन नूतनतारुण्येन कषायितः विकृतः आत्मा स्वरूपं यस्य तस्य तादृशस्य मनसः चित्तस्य तानि एव पूर्वमनुभूतानि एव विषयस्वरूपाणि शब्दस्पर्शादिभोग्यरूपाणि वस्तूनि, सलिलानि इव हरीतक्यादिकषायद्रव्येण जलानि इव आस्वाद्यमानानि उपभुज्यमानानि, मधुरतराणि अतिशयेन स्वादूनि आपतन्ति समुत्पद्यन्ते।

मधुरतराणि मनसः आपतन्ति चेत् कः क्लेशः इति वर्णयति - नाशयति इति। च दिङ्मोह इवोन्मार्गप्रवर्त्तकः पुरुषमत्यासङ्गो विषयेषु। दिङ्मोहः दिग्विषयकम् अज्ञानम् इव उन्मार्गप्रवर्तकः मार्गाद्

उत्कान्तः उन्मार्गः कुमार्गः इत्यर्थः, तस्य प्रवर्तकः कुमार्गपरिचालकः विषयेषु भोग्यवस्तुषु अत्यासङ्गः अत्यन्तासक्तिः पुरुषम् आत्मानं नाशयति अधः पातयति।

सरलार्थः -

गर्भवासकालात् प्रभुत्वं, नूतनयौवनं, निरुपमरूपत्वम् अमानुषिकशक्तिः च अनिष्टस्य महत् मूलम्। एतेषाम् एकैकमपि अविनयस्य निवासस्थानं, समवायस्य का कथा? यौवनस्य आरम्भे बुद्धिः शास्त्ररूपेण जलेन प्रक्षालिता भूत्वा अपि कालुष्यं प्राप्नोति। युवकानां दृष्टिः रागान्विता भवति। यौवनकाले रजोगुणकारणात् नराणां स्वभावे भ्रमाः उत्पद्यन्ते। कुमार्गेषु प्रवर्तिका भवति विषयेषु अत्यासक्तिः। इन्द्रियरूपं मृगं सर्वदा हृत्वा दूरं नयति। नवयौवनवशात् धनस्त्र्यादीनां भोग्यवस्तूनाम् आस्वादनं मधुरं मन्यते। धनस्त्र्यादौ आसक्तिः अपि मनुष्यान् कुमार्गे चालयित्वा विनाशयति। एतत्सर्वं हेयम् इति शुकनासस्य तात्पर्यम्।

व्याकरणविमर्शः -

क) समासः -

१. शास्त्रजलप्रक्षालननिर्म्मला - शास्त्रमेव जलं शास्त्रजलम् इति कर्मधारयसमासः। तेन प्रक्षालनं शास्त्रजलप्रक्षालनमिति तृतीया-तत्पुरुषसमासः। शास्त्रजलप्रक्षालनेन निर्म्मला शास्त्रजलप्रक्षालन-निर्म्मला इति तृतीयातत्पुरुषसमासः।

२. अनुज्झितधवलता - न उज्झिता अनुज्झिता इति नञ्तत्पुरुषः। अनुज्झिता धवलता यया सा अनुज्झितधवलता इति तृतीयातत्पुरुषसमासः।

३. नवयौवनकषायितात्मनः – नवयौवनेन कषायितः नवयौवनकषायितः इति तृतीयातत्पुरुषसमासः। नवयौवनकषायितः आत्मा यस्य सः नवयौवनकषायितात्मा इति बहुव्रीहिसमासः, तस्य नवयौवनकषायितात्मनः।

ख) सन्धिविच्छेदः

१. अमानुषशक्तित्वञ्च – अमानुषशक्तित्वम् च।

२. खल्वनर्थपरम्परा– खलु अन्वर्थपरम्परा।

३. एकैकमप्येषाम् – एकैकम् अपि एषाम्।

अलङ्कारविमर्शः

१. गर्भेश्वरत्वमित्यादिवाक्ये गर्भेश्वरत्वादिभिः हेतुभिः सह हेतुमतः कार्यस्य विपत्तेः अभेदेन वर्णनाद् हेत्वलङ्कारः। तल्लक्षणं दर्पणे - “अभेदेनाभिधा हेतुर्हेतोर्हेतुमता सह।” इति।

२. शास्त्रजलप्रक्षालननिर्म्मला अपि कालुष्यमुपयाति इत्यत्र शास्त्रमेव जलमिति शास्त्रजलयोः साक्षाद् ऐकरूप्यकथनाद् रूपकम्। तल्लक्षणं दर्पणे - “रूपकं रूपितारोपाद्विषये निरपह्नवे” इति। अत्र शास्त्रजलप्रक्षालननिर्मलत्वे अपि कालुष्यप्राप्तिः विरुद्धमिव प्रतीयते, अतः विरोधालङ्कारः।

तल्लक्षणं "विरुद्धमिव भासेत विरोधः" इति। रूपकविरोधालङ्कारयोः अङ्गाङ्गिभावेन सत्त्वात् सङ्करालङ्कारः।

३. नवयौवनकषायितात्मनश्च सलिलानीव तान्येव विषयस्वरूपाणि इत्यत्र उपमेयेन विषयस्वरूपाणि इत्यनेन उपमानस्य सलिलानि इत्यस्य अवैधर्म्यस्य साम्यस्य कथनाद् उपमालङ्कारः। तल्लक्षणं दर्पणे "साम्यं वाच्यमवैधर्म्यं वाक्यैक्य उपमा द्वयोः" इति।

कोशः

१. "स्वादुप्रियौ च मधुरौ" इत्यमरवचनात् स्वाद्वर्थकः मधुरशब्दः।

२. "आपः स्त्री भूम्नि वार्वारि सलिलं कमलं जलम्।" इत्याद्यमरवचनात् सलिलस्य आपः, वाः, वारि, कमलम्, जलम् इत्यादयः पर्यायशब्दाः।

पाठगतप्रश्नाः- ३

१५. महती सर्वा अनर्थपरम्परा का ?

१६. केषु आसक्तिः मनुष्यान् कुमार्गे चालयित्वा नाशयति?

१७. अनुज्झितधवलता इत्यस्य विग्रहवाक्यं लिखित्वा समासानां नाम लिखत।

१८. खल्वनर्थपरम्परा इत्यस्य सन्धिविच्छेदं दर्शयत।

१९. रजसाम् इति पदस्य कः अर्थः का च विभक्तिः?

१६.४) साम्प्रतं मूलपाठम् अवगच्छाम – ४

भवादृशा एव भवन्ति भाजनान्युपदेशानाम्। अपगतमले हि मनसि स्फटिकमणाविव रजनिकरगभस्तयो विशन्ति सुखेनोपदेशगुणाः। गुरुवचनममलमपि सलिलमिव महदुपजनयति श्रवणस्थितं शूलमभव्यस्य। इतरस्य तु करिण इव शङ्खाभरणमाननशोभासमुदयमधिकतरमुपजनयति। हरति च अतिमलिनमन्धकारमिव दोषजातं प्रदोषसमयनिशाकर इव। गुरूपदेशः प्रशमहेतुर्वयःपरिणाम इव पलितरूपेण शिरसिजजालममलीकुर्वन् गुणरूपेण तदेव परिणमयति।

व्याख्यानम् -

भवादृशाः भवत्सदृशाः एव उपदेशानां शिक्षाणां भाजनानि पात्राणि भवन्ति सन्ति, नान्ये।

हि यस्मात् कारणात् अपगतमले अपगतः निर्गतः मलः कालुष्यं यस्मात् तस्मिन् निर्गतकालुष्ये स्फटिकमणौ सूर्यकान्तरत्ने रजनिकरगभस्तयः रजनिकरस्य चन्द्रस्य इव अपगतमले निर्गतसंशयविपर्ययादिरूपमले मनसि चित्ते उपदेशगुणाः शिक्षाया फलानि सुखेन अनायासेन विशन्ति प्रविशन्ति।

गुरुवचनम् गुरोः हिताहितज्ञानप्रदातुः उपदेशवाक्यम् अमलं निर्मलं कल्याणकरम् अपि अभव्यस्य अशिष्टजनस्य श्रवणस्थितं कर्णस्थितं सलिलं जलम् इव महत् शूलं असह्यां व्यथाम् उपजनयति उत्पादयति।

इतरस्य अन्यस्य अभव्येतरस्य शिष्टजनस्य गुरुवचनं करिणः गजस्य शङ्खाभरणं कम्बूभूषणम् इव अधिकतरं प्रचुरतरम् आननशोभासमुदयं वदनसौन्दर्योत्पत्तिं मुखकान्त्युत्पत्तिम् उपजनयति उत्पादयति। कर्णस्थशङ्खालङ्कारेण यथा करिणो मुखशोभा तथैव गुरुवचसा साधोर्मुखशोभा, सश्रद्धं गुरुवचनाकर्णनेन तस्यानने हर्षोदयादिति तात्पर्यम्।

गुरुवचनमिति पदं पूर्ववाक्यादनुवर्तते। गुरुवाक्यं प्रदोषसमयनिशाकरः प्रदोषसमये रात्र्यारम्भकाले निशाकरः चन्द्रः अर्थात् सूर्यास्ताद् अनन्तरकालिकः चन्द्रः इव अतिमलिनम् अतिशयमलीमसम् अन्धकारं तिमिरं दोषजातं दूषणसमूहं हरति अपनयति। गुरूपदेशः प्रशमहेतुर्वयःपरिमाण इव पलितरूपेण शिरसिजजालममलीकुर्वन् गुणरूपेण तदेव परिणमयति।

प्रशमहेतुः प्रशमस्य कामादिविकारप्रशमनस्य हेतुः कारणीभूतः गुरूपदेशः आचार्योपदेशः, पलितरूपेण जरसा शौक्ल्यरूपेण शिरसिजजालं केशसमूहम् अमलीकुर्वन् निर्मलीकुर्वन् वयःपरिणाम इव अवस्थापरिणतिः इव तदेव दोषजातं कामक्रोधादिकं परिणमयति गुणरूपेण दयादाक्षिण्यादिगुणस्वरूपेण परिवर्तयति।

सरलार्थः -

भवान् एव उपदेशग्रहणायार्हः। निर्मलस्फटिकमणौ यथा चन्द्रकिरणः साधु निविशति एवं भवतः अपि निर्मलचित्तसत्त्वात् भवान् उपदेशान् सम्यक्तया बोद्धुं शक्नुयात्। परन्तु सज्जनानां वचसि समेषां रुचिः न भवति। यथा जलं निर्मलं जीवनदं परन्तु तत् कर्णाभ्यन्तरे प्रविशति चेत् पीडां जनयति तथा इयम् अमृतवाणी दुर्जनानां कर्णपीडां जनयति। शङ्खावल्या यथा गजस्य मुखशोभा वर्धते एवमेव गुरुवचनात् सज्जनानां मुखशोभा वर्धते। रात्रेः प्रारम्भे चन्द्रकिरणेन यथा तमः अतितरां पलायते तद्वदेव गुरोः वचनेन कामक्रोधादिदोषसमूहः अपह्रियते। वृद्धावस्थायां केशाः शुक्लाः भवन्ति, तेन शुक्लतया केशाः स्वच्छाः सम्पादिताः इति यथा अनुमीयते एवं शान्तिहेतुकेन गुरूपदेशेन मनुष्यः निर्मलीभूय सद्गुणैः तथैव सम्पूर्णतया परिणतः भवतीति अवगम्यते।

व्याकरणविमर्शः

क) समासः -

१. रजनिकरगभस्तयः - रजनिकरस्य गभस्तयः रजनिकरगभस्तयः इति षष्ठीतत्पुरुषसमासः।

२. शिरसिजजालम् – शिरसि जातं शिरसिजम् इति उपपदतत्पुरुष-समासः। शिरसिजस्य जालं शिरसिजजालमिति षष्ठीतत्पुरुषसमासः।

३. आननशोभासमुदयम् - आननस्य शोभा आननशोभा इति षष्ठीतत्पुरुषः। तस्याः समुदयः आनन्दशोभासमुदयः, तम् इति षष्ठीतत्पुरुषसमासः।

४. प्रदोषसमयनिशाकरः - प्रदोषसमये निशाकरः प्रदोषसमयनिशाकरः इति सप्तमीतत्पुरुषसमासः।

ख) सन्धिविच्छेदः

१. स्फटिकमणाविव – स्फटिकमणौ इव।

२. सुखेनोपदेशगुणाः– सुखेन उपदेशगुणाः।

३. हरत्यतिमलिनम् – हरति अतिमलिनम्।

४. प्रशमहेतुर्वयःपरिणाम इव – प्रशमहेतुः वयःपरिणामः इव।

अलङ्कारविमर्शः

१. अपगतमले इत्यस्मिन् वाक्ये मनसि इत्युपमेयेन सह स्फटिकमणौ इत्युपमानस्य अवैधर्म्यस्य साम्यस्य कथनाद् उपमालङ्कारः।

२. गुरुवचनम् इत्यस्मिन् वाक्ये गुरुवचनम् इत्युपमेयेन सह सलिलम् इत्युपमानस्य अवैधर्म्यस्य साम्यस्य कथनाद् उपमालङ्कारः।

३. इतरस्य इत्यस्मिन् वाक्ये इतरस्य इत्युपमेयेन सह करिणः इत्युपमानस्य अवैधर्म्यस्य साम्यस्य कथनादुपमालङ्कारः।

४. एवमेव हरतीत्यस्मिन् गुरुपदेशेत्यस्मिन् च वाक्ये उपमालङ्कारः।

कोशः

१. "किरणोस्रमयूखांशुगभस्तिघृणिरश्मयः।" इत्यमरवचनाद् किरणम्, उस्रः, मयूखः, अंशुः, गभस्तिः, घृणिः, रश्मिः इत्येते समार्थकाः।

२. "प्रदोषो रजनीमुखम्" इत्यमरवचनात् रजनीमुखम् इति प्रदोषसमार्थकः।

पाठगतप्रश्नाः- ४

२०. कीदृशे मनसि सुखेन उपदेशगुणाः विशन्ति?

२१. किम् अमलम्?

२२. कीदृशः निशाकरः दोषजातं हरति?

२३. निशाकरः कीदृशं दोषजातं हरति?

२४. सर्वव्याधिप्रशमनहेतुः कः?

१६.५) साम्प्रतं मूलपाठम् अवगच्छाम – ५

अयमेव चानास्वादित–विषय–रसस्य ते काल उपदेशस्य। कुसुमशर–शर–प्रहारजर्जरिते हि हृदये जलमिव गलत्युपदिष्टम्। अकारणञ्च भवति दुष्प्रकृतेरन्वयः श्रुतं चाविनयस्य। चन्दनप्रभवो न दहति किमनलः? किंवा प्रशमहेतुनापि न प्रचण्डतरीभवति वडवानलो वारिणा? गुरूपदेशश्च नाम पुरुषाणामखिलमलप्रक्षालनक्षममजलस्नानम्, अनुपजातपलितादिवैरूप्यमजरं वृद्धत्वम्, अनारोपितमेदोदोषं गुरूकरणम्, असुवर्णविरचनमग्राम्यं कर्णाभरणम्, अतीतज्योतिरालोकः, नोद्वेगकरः प्रजागरः। विशेषेण राज्ञाम्। विरला हि तेषामुपदेष्टारः। प्रतिशब्दक इव राजवचनमनुगच्छति जनो भयात्। उद्दामदर्पश्वयथुस्थगित–श्रवणविवराश्चोपदिश्यमानमपि ते न शृण्वन्ति। शृण्वन्तोऽपि च गजनिमीलितेनावधीरयन्तः खेदयन्ति हितोपदेशदायिनो गुरून्। अहङ्कार–दाहज्वर–मूर्च्छान्धकारिता विह्वला हि राजप्रकृतिः, अलीकाभिमानोन्मादकारीणि धनानि, राज्यविषविकार–तन्द्राप्रदा राजलक्ष्मीः।

व्याख्यानम् -

अयम् एव एष एव अनास्वादितविषयरसस्य अनास्वादितः अननुभूतः विषयाणां रूपशब्दादीनां रसः गुणः येन तादृशस्य अननुभूतसुन्दरीसुवर्णादिभोग्यगुणस्य, ते तव, उपदेशस्य शिक्षायाः, कालः समयः। आस्वादितविषयरसाय पुरुषाय उपदेशः तथा सुफलं न जनयति।

हि यस्मात्करणात् कुसुमशर-शर-प्रहारजर्जरिते कुसुमशरस्य कामदेवस्य ये शराः बाणाः तैः प्रहाराः अभिघाताः, तैः जर्जरिते कामदेवबाणाभिघाताक्रान्ते हृदये चित्ते उपदिष्टं गुरूपदेशो जलम् इव सलिलम् इव गलति क्षरति।

अकारणञ्च भवति दुष्प्रकृतेरन्वयः श्रुतं चाविनयस्य। दुष्प्रकृतेः दुष्टस्वभावस्य अविनयस्य नम्रतारहितस्य पुरुषस्य, अन्वयः वंशः, श्रुतं शास्त्रश्रवणं च अकारणम् अहेतुः सत्कर्माचरणस्य हेतुर्न भवति। उक्तं च हितोपदेशे-

"न धर्मशास्त्रं पठतीति कारणं

न चाऽपि वेदाऽध्ययनं दुरात्मनः।

स्वभाव एवाऽत्र तथाऽतिरिच्यते

यथा प्रकृत्या मधुरं गवां पयः।।" इति।

उक्तमर्थं समर्थयति कविः - चन्दनप्रभवः इति। चन्दनप्रभवः शैत्यहेतुभूतात् चन्दनात् मलयजतरोः उत्पन्नः अनलः अग्निः किं न दहति न भस्मीरोति, अपि तु भस्मीकरोत्येव। किंवा अथवा प्रशमहेतुना अपि शैत्यकारणेन अपि वारिणा सागरसलिलेन वडवानलो वडवाग्निः प्रचण्डतरीभवति समुद्दीप्तो भवति, समुद्दीप्तो भवत्येव इत्याशयः। "स्वभावो दुरतिक्रम" इति न्यायात् शैत्यकारणं यथा न अनलोपशमस्य हेतुः एवमेव शास्त्रज्ञानं न विनयस्य हेतुः।

गुरूपदेशं बाहुल्येन प्रशंसति- गुरूपदेशः इति। गुरूपदेशः आचार्यशिक्षा नाम पुरुषाणां जनानाम् अखिलमलप्रक्षालनक्षमम् अखिलमलानां समस्तकामक्रोधादीनां कर्दमादीनां च प्रक्षालनक्षमं शोधनसमर्थम् अजलस्नानं सलिलरहितस्नानस्वरूपः। स्नानान्तरं तु सलिलसहितम् इदं च स्नानं सलिलरहितम् इति विशेषः।

गुरूपदेशः अनुपजातपलितादिवैरूप्यम् अनुपजातम् अनुत्पन्नं पलितादि जरसा केशादौ शौक्ल्यादि वैरुण्यं विरूपता यस्मिन् तत् तादृशम् अजरं जरारहितं वृद्धत्वं वृद्धभावः। गुरूपदेशः तादृशं वृद्धत्वं यत्र पलितादि विरूपता जरा च न भवतीति भावः। यथा आह भगवान् मनुः मनुसंहितायां-

"न तेन वृद्धो भवति येनाऽस्य पलितं शिरः।

यो वै युवाऽप्यधीयानस्तं देवाः स्थविरं विदुः।।" इति (२-१५६)।

गुरूपदेशः अनारोपितमेदोदोषं अनारोपितः अकारितः मेदोदोषः पृथुलत्वोत्पादकमेदोनामकधातुवृद्धिदोषो येन तत् तादृशं तादृशं गुरुकरणं गौरवहेतुस्वरूपः। अन्यत्र गौरवे मेदोदोषः भवति, गुरूपदेशेन गुरुत्वे तु न तादृशो मेदोदोष इति तात्पर्यम्।

गुरूपदेशः असुवर्णविरचनम् न सुवर्णेन कनकेन विरचना निर्मितिः यस्य तत्तादृश्यम् अग्राम्यं ग्राम्यभण्डादिवाक्यातिरिक्तम् अतिरमणीयम्। गुरूपदेशः सुवर्णसंघटनरहितो अपि विदग्धोक्तत्वाद् अतिरमणीयः।

गुरूपदेशः अतीतज्योतिः अतीतं गतं ज्योतिः तेजः यस्मात् स तादृशः आलोकः प्रकाशः। गुरूपदेशः सर्वप्रकाशाऽभिभावि अपूर्वम् अन्तर्ज्योतिः भवति।

गुरूपदेशः नोद्वेगकरः न व्याकुलचित्ततोत्पादकः प्रजागरः प्रबोधः। अन्यस्मिन् प्रबोधे तु चित्तं व्याकुलं भवति अस्मिन् गुरूपदेशाख्ये प्रबोधे तु चित्तव्याकुलता न भवतीति तात्पर्यम्।

विशेषेण आधिक्येन राज्ञां भूपालानां गुरूपदेशः तत्तद्गुणविशिष्टो भवति। हि यतः तेषां राज्ञाम् उपदेष्टारः उपदेशकाः विरलाः अल्पाः भवन्ति। प्रायः सर्वे राजनिर्देशस्य अनुवर्तिनो भवन्ति। अतः राजोपदेशका विरला भवन्ति।

जनः लोकः भयात् त्रासात् राजवचनं भूव पभाषितं प्रतिशब्दकः प्रतिध्वनिः इव अनुगच्छति अनुसरति।

उद्दामदर्पाः उद्दामा विस्तृता दर्पा गर्वाः एव श्वयथवः, तैः स्थगितानि आच्छादितानि श्रवणविवराणि कर्णच्छिद्राणि येषां ते उद्दामदर्पश्वयथु-स्थगितश्रवणविवराः राजानः उपदिश्यमानम् अपि कथ्यमानम् अपि न शृण्वन्ति श्रवणयोग्यत्वेन न स्वीकुर्वन्ति।

शृण्वन्तः आकर्णयन्तः अपि ते राजानः गजनिमीलितेन गजस्य हस्तिनः इव यत् निमीलितं नयनसङ्कोचनं तेन अवधीरयन्तः अवहेलयन्तः हितोपदेशदायिनः शिक्षाप्रदायकान् गुरून् आचार्यान् खेदयन्ति क्लेशयन्ति।

हि यस्मात् कारणात् राजप्रकृतिः नृपस्वभावः अहङ्कारदाहज्वरमूर्च्छान्धकारिता अहङ्कारः दर्पः एव यो दाहज्वरः तीव्रतापः तेन या मूर्च्छा मोहः तया अन्धकारिता सञ्जाताऽन्धकारा लुप्तचेतना। अत एव

विह्वला विक्लवा। धनानि सम्पत्तयः अलीकाभिमानोन्मादकारीणि अलीकः मिथ्यारूपः योऽभिमानः अहङ्कारः स एव उन्मादः चित्तविभ्रमः रोगविशेषः, तं कुर्वन्तीति तच्छीलानि तादृशानि भवन्ति। राजलक्ष्मीः भूपश्रीः आधिपत्यश्रीः राज्यविषविकारतन्द्राप्रदा राज्यं राष्ट्रम् एव विषं गरलं तस्माद् यो विकारः विकृतिः तेन या तन्द्रा अलसता, तां प्रददाति।

सरलार्थः -

न हि भोगः भोगेन उपशाम्यति। अतः चन्द्रापीडेन अधुनापि शब्दस्पर्शादीनां भोगानां भोगः न कृतः, तस्माद् उपदेशाय अयम् उचितः कालः। यतो हि विषयासक्ते हृदये उपदेशः जलमिव गलति। अर्थात् सत्प्रभावं न विस्तारयति। यथा अग्निः जलेन शाम्यति तथैव कामदेवस्य कामबाणदग्धं हृदयम् उपशमयितुं जलं सिञ्चति उपदेशः। परन्तु ये दुष्टस्वभावसम्पन्नाः अपि च येषां विनयः नास्ति तेषां शास्त्रश्रवणेन मनसः शान्तिः न जायते। चन्दनकाष्ठादुत्पन्नः अग्निः किं न दहति? जलेन तु अग्निः शाम्यति परन्तु वडवाग्निः नाम प्रबलः अग्निः जलेन किं शाम्यति? नैव, अपि तु पूर्वापेक्षया प्रबलः भवति। स्नानकाले जलेन शरीरस्थमलानां प्रक्षालनं भवति। गुरोः उपदेशः तु सर्वविधमानसिकमालिन्यं प्रक्षालयति। तद् हि जलं विना स्नानम्।अपि च गुरूपदेशः यत्र केशाः विरूपाः न भवन्ति तथा वृद्धभावः, सुवर्णनिर्मिताभावे सत्यपि रम्यः, आलोकादपि अधिकः प्रकाशः, अनुद्वेगकारकः प्रबोधः। अयमुपदेशः राज्ञां हितकारकः। यतो हि राज्ञाम् उपदेष्टारः अल्पा भवन्ति अधिकास्तु राजाज्ञानुपालकाः। केचन अहङ्काराच्छन्ना राजान उपदेशं न स्वीकुर्वन्ति, ते शृण्वन्तः अपि नेत्रसङ्कोचद्वारा तिरस्कुर्वन्ति। ते अहङ्कारिणः, धनरत्नादिषु च अभिमानिनः भवन्ति। तस्मात् तेषां राजलक्ष्मीः राज्यस्य हानिमेव प्रददाति। अतः चन्द्रापीडः विषयासक्तो न भूत्वा गुरूपदेशं श्रुत्वा च राज्यं पालयेत्, तेन राज्यस्य राजलक्ष्मीः प्रसन्ना सती राज्यस्य अभ्युन्नतिं विधास्यति इति शुकनासस्य आशयः।

व्याकरणविमर्शः

क) समासः -

१. अनास्वादितविषयरसस्य - न आस्वादितः अनास्वादितः इति नञ्तत्पुरुषः। विषयस्य रसः विषयरसः इति षष्ठीतत्पुरुषः। अनास्वादितः विषयरसः येन सः अनास्वादितविषयरसः इति बहुव्रीहिसमासः, तस्य अनास्वादितविषयरसस्य।

२. कुसुमशरशरजर्जरिते - कुसुमशरस्य शरः कुसुमशरशरः इति षष्ठीतत्पुरुषः। तेन जर्जरिते कुसुमशरशरजर्जरिते इति तृतीयातत्पुरुषः।

३. उद्दामदर्पाश्वयथुस्थगितश्रवणविवराः - उद्दामा दर्पा उद्दामदर्पा इति कर्मधारयसमासः, उद्दामदर्पा एव अश्वयथवः उद्दामदर्पाश्वयथवः इति कर्माधारयसमासः, तैः स्थगितानि श्रवणविवराणि येषां ते उद्दामदर्पाश्वयथुस्थगितश्रवणविवराः इति बहुव्रीहिसमासः।

४. अहङ्कारदाहज्वरमूर्च्छान्धकारिता - अहङ्कारः एव दाहज्वरः अहङ्कारदाहज्वरः इति कर्मधारयः। तेन मूर्च्छा अहङ्कारदाहज्वरमूर्च्छा इति तृतीयातत्पुरुषः। तया अन्धकारिता अहङ्कारदाहज्वरमूर्च्छान्ध-कारिता इति तृतीयातत्पुरुषः।

ख) सन्धिविच्छेदः

१. गलत्युपदिष्टम् - गलति उपदिष्टम्।

२. अकारणञ्च – अकारणम् च।

३. अतीतज्योतिरालोकः - अतीतज्योतिः आलोकः।

अलङ्कारविमर्शः

१. कुसुमेत्यस्मिन् वाक्ये उपमेयेन उपदिष्टम् इत्यनेन उपमानस्य जलम् इत्यस्य अवैधर्म्यस्य साम्यस्य कथनाद् उपमालङ्कारः।

२. नेत्यस्मिन् वाक्ये गुरूपदेशरूपे उपमेये स्नानादीनामुपमानानां तत्तद्वैशिष्ट्यारूढत्वाद् अधिकाररूढवैशिष्ट्यरूपकम् अलङ्कारः। तदुक्तं दर्पणे - "अधिकाररूढवैशिष्ट्यं रूपकं यत्तदेव तत्।" इति।

कोशः

३. "दन्ती दन्तावलो हस्ती द्विरदोऽनेकपो द्विपः।

मतङ्गजो गजो नागः कुञ्जरो वारणः करी।।" इत्यमरवचनात् गजशब्दस्य दन्ती, दन्तावलः, हस्ती, द्विरदः, अनेकपः, द्विपः, मतङ्गजः, नागः, कुञ्जरः, वारणः, करी इत्येते पर्यायाः।

४. "विश्वमशेषं कृत्स्नं समस्तनिखिलाखिलानि निःशेषम्।

समग्रं सकलं पूर्णमखण्डं स्यादनूनके।।" इत्यमरवचनात् अनूनकम्, विश्वम्, अशेषम्, कृत्स्नम्, समस्तम्, निखिलम्, अखिलम्, निःशेषम्, समग्रम्, सकलम्, पूर्णम्, अखण्डम् इत्येते पर्यायवाचकाः शब्दाः।

पाठगतप्रश्नाः- ५

२५. गुरोः उपदेशेन कीदृशं हृदयं शान्तं भवति?

२६. गुरोः उपदेशः केषाम् अकारणं भवति?

२७. गुरूपदेशेन कीदृशं वृद्धत्वं भवति?

२८. अयम् उपदेशः विशेषेण केषां प्रति युक्तम्?

२९. राजप्रकृतिः कीदृशी?

३०. अहङ्कारिणः राज्ञः राजलक्ष्मीः कीदृशी?

पाठसारः

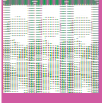
आज्ञा गुरूणाम् ह्यविचारणीया। गुरूपदेशो हि नद्यां कैवर्तकः इव। तस्य उपदेशः एव सर्वदा सर्वथा च नः रक्षकः। उज्जयिनीनरेशः तारापीडः स्वपुत्रस्य चन्द्रपीडस्य यौवराज्याभिषेकम् इष्टवान्। अतः स सेवकान् सामग्रीसंग्रहाय आदिष्टवान्। चन्द्रापीडः यौवराज्याभिषेकात् पूर्वमेव प्रधानामात्येन शुकनासेन सह साक्षात्काराय गतः। तदा राज्यशासनाय उपयुक्तं विनयिनं शुकनासं विनयितरं विधातुं शुकनास उपदेशम् अयच्छत्।

योग्यगुणविशिष्टः एव चन्द्रापीडः युवराजपदे अभिषेकाय युक्तः। परन्तु गुणसत्त्वेऽपि यौवनसत्त्वात् धनादिप्रभावेण च तमः-अहङ्कार-अभिमानादीनि आयान्ति। किञ्च, तेभ्यः औद्धत्यम् अविवेकता मदमत्तता च जायन्ते। ततः अशास्त्रीये नीतिविरुद्धे च मार्गे प्रवर्तते जनः। धनप्रभावाद् यः अभिमानरूपः ज्वरः भवति तद् औषधेनापि न निवार्यते। वनितादिविषयसंसर्गाद् या आसक्तिः उत्पद्यते सा दुरपनेया भवति। राज्यप्राप्त्यनन्तरं बहवः राजानः आत्मानं सर्वेश्वरत्वेन मन्यन्ते। ते भोगनिद्रात उत्थातुम् असमर्था भवन्ति। इत्थं राज्यप्राप्त्यनन्तरं चन्द्रापीडः मा कुर्यात् इति बोधयितुं शुकनासः धनस्य दुष्प्रभावं कथितवान्।

गर्भेश्वरत्वम्, अभिनवयौवनत्वम्, अप्रतिमरूपत्वम्, अमानुषशक्तित्वम् - एते चत्वारः अनर्थस्य मूलभूताः। तेषु एकः एव मानवम् अधः पातयितुं समर्थः। तेषां समुदायस्य सत्त्वे तु विनाशः अवश्यम्भाव्यः। यौवनारम्भे बुद्धिः भ्रान्ता भवति। तीव्रः वायुः यथा शुष्कपत्राणि बहुदूरं नीत्वा गच्छति एवं इन्द्रियाणि बुद्धिं बहुदूरं नयन्ति। धनयुवत्यादिविषये चित्तम् अत्यन्तम् आकृष्टं भवति। तेषु संस्पृष्टं चित्तं नान्यं ततो वाञ्छति किञ्चित्। तेन नृपाणां बलं प्रतिदिनं क्षीणं भवति। एवञ्च एतेषां दुष्प्रभाववर्णनेन एतेषु आसक्तिः न कार्या इति चन्द्रापीडं प्रति शुकनासस्योपदेशः।

निर्मलमणौ यथा चन्द्रकिरणः साधु निपपति एवमेव चन्द्रापीडादीनां शुद्धचित्तानां हृदये गुरोः उपदेशः सुष्ठु प्रविशति। साधु वस्त्वपि क्वापि दुःखाय भवति केषाञ्चित्। यथा जलं जीवनदं परन्तु कर्णे प्रविष्टे सति पीडां जनयति एवमेव दुर्जनानां समीपे गुरूपदेशः क्लेशाय कल्पते। चन्द्रस्य प्रकाशेन तमो यथा निरस्यते एवमेव गुरूपदेशेन लोभमोहादिदोषाः अपह्रियन्ते। समीचीना राजानः ये भवन्ति ते हितोपदेशं शृण्वन्ति। गुरूपदेशो हि जलं विना स्नानं भवति। तेन मनः अमलं भवति। गुरूपदेशो हि आनन्ददायकः रम्यः सज्जनानाम्। गुरूपदेशश्रवणेन सज्जनानां मनसि प्रसन्नता उदेति।

अन्ये अहङ्काराच्छन्नाः तु हितोपदेशम् अशृण्वन्तः तिरस्कुर्वन्तः च विषयभोगेन विनाशं यान्ति। तेषां राज्यलक्ष्मी अहर्निशं तम् अधो निपातयति। तेषां राज्यस्य हानिः भवति। तस्मात् श्रियः स्वभावः ज्ञेयः, साधु स्मृत्वा स्वकर्मसु प्रवर्तनीयम्। गुरूणाम् आशिषा तेषाम् उपदेशेन च राज्ञां विपद् दूरीभवति। ततो गुरूणाम् आदेशः उपदेशश्च सततं पालनीय इति प्रधानामात्यः शुकनासः राजकुमारं चन्द्रापीडं प्रति उपदिदेश।

पाठान्तप्रश्नाः

१. आज्ञा गुरूणां ह्यविचारणीया इति सूक्तिं समर्थयत।

२. धनातिशयभोगः कुतो न कार्यः सयुक्ति प्रमाणयत।

३. गुरुभ्यः श्रद्धा आनुगत्यञ्च कुतः अपेक्षते?

४. कुतः अयं गुरूपदेशः अनन्यः?

५. गुरूणाम् आदेशम् उपेक्ष्यमाणानाम् अवस्थां वर्णयत।

६. के चत्वारः विषयाः मनुष्यान् विनाशयन्ति, कुतः?

७. कथं गुरूणाम् उपदेशानुसारं राज्यं परिपालनीयम्?

८. गुरूपदेशः विशेषेण राज्ञः प्रति कुतः युक्तः इति प्रतिपादयत।

९. यौवनकाले नराणां स्वभावे किमर्थं भ्रमाः उत्पद्यन्ते?

१०. कादम्बरीं परिचाययत।

पाठगतप्रश्नोत्तराणि

१. चन्द्रापीडः तारापीडस्य पुत्रः।

२. राजा तारापीडः चन्द्रापीडस्य यौवराज्याभिषेकं चिकीर्षुः आसीत्।

३. राजा उपकरणसंग्रहार्थं प्रतीहारान् आदिष्टवान्।

४. चन्द्रापीडः यौवराज्याभिषेकात् पूर्वम् आगतवान्।

५. तारापीडस्य प्रधानमन्त्रिणः शुकनासः नाम आसीत्।

६. शुकनासः आरूढविनयं चन्द्रापीडं विनीततरं कर्तुम् उपदेशं दत्तवान्।।

७. कादम्बरी एका कथा।

८. सर्वशास्त्राणि तेन अधीतानि ज्ञातानि च तस्मात् चन्द्रापीडः न उपदेष्टव्यः।

९. यौवनदशायाम् उत्पन्नं तमः अभानुभेद्यम् अरत्नालोकोच्छेद्यम् अप्रदीपप्रभा-पनेयम् अतिगहनं च अस्ति।

१०. धनेन उत्पन्नः नेत्ररोगः अञ्जनवर्त्या निवारणयोग्यः नास्ति।

११. धनस्य अभिमानरूपात् जाता उष्णता अशिशिरोपचारहार्या।

१२. स्रगादीनां विषयसम्भोगजातः मोहः अमूलमन्त्रगम्यः।

१३. रत्नानाम् आलोकः रत्नालोकः इति षष्ठीतत्पुरुषः। रत्नालोकेन उच्छेद्यं रत्नालोकोच्छेद्यम् इति तृतीयातत्पुरुषः। न रत्नालोकोच्छेद्यम् अरत्नालोकोच्छेद्यम् इति नञ्तत्पुरुषः।

१४. न अल्पमपि उपदेष्टव्यम् इति सन्धिविच्छेदः।

१५. गर्भेश्वरत्वम् अभिनवयौवनत्वम् अप्रतिमरूपत्वम् अमानुषशक्तित्वम् इति महती सर्वा अनर्थपरम्परा।

१६. स्रक्चन्दनवनितादिषु आसक्तिः मनुष्यान् कुमार्गे चालयित्वा नाशयति।

१७. न उज्झिता अनुज्झिता इति नञ्तत्पुरुषः। अनुज्झिता धवलता यया सा अनुज्झितधवलता इति तृतीयातत्पुरुषः।

१८. खलु अन्वर्थपरम्परा इति सन्धिविच्छेदः।

१९. रजसाम् इत्यस्य रजोगुणानाम् इत्यर्थः, अत्र षष्ठी विभक्तिः।

२०. अपगतमले मनसि सुखेन उपदेशगुणाः विशन्ति।

२१. गुरुवचनम् अमलम्।

२२. प्रदोषसमयनिशाकरः निशाकरः दोषजातं हरति।

२३. निशाकरः अतिमलिनम् अन्धकारमिव दोषजातं हरति।

२४. सर्वव्याधिप्रशमनहेतुः गुरूपदेशः।

२५. गुरोः उपदेशेन कामबाणजर्जरितं हृदयं शान्तं भवति।

२६. गुरोः उपदेशः दुष्प्रकृतेः अकारणं भवति।

२७. गुरूपदेशेन अनुपजातपलितादिवैरूप्यजरं वृद्धत्वं भवति।

२८. गुरूपदेशः विशेषेण राज्ञां युक्तम्।

२९. अहङ्कारदाहज्वरमूर्च्छान्धकारिता विह्वला च राजप्रकृतिः।

३०. अहङ्कारिणः राज्ञः राज्यविषविकारतन्द्राप्रदा राजलक्ष्मीः।

॥ इति षोडशः पाठः ॥

